

Hanna Stypa

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego
Bydgoszcz

Modyfikacje frazeologizmów w prasie niemieckojęzycznej

Poniższy artykuł poświęcony jest zjawisku modyfikacji frazeologizmów¹. Istotę tego fenomenu przybliżę w oparciu o teksty pochodzące z niemieckiego tygodnika „Der Spiegel” – periodyku o zasięgu ogólnokrajowym poruszającym przede wszystkim tematykę polityczno-gospodarczą, w mniejszym zaś stopniu zagadnienia z dziedzin takich, jak: nauka, kultura czy media.

W swoich rozważaniach jako frazeologizmy interpretuję odtwarzalne połączenia wyrazowe, których komponenty zespolone są w postaci grupy wyrazowej lub zdania (z wyłączeniem przysłów, powiedzeń, sentencji). Konstrukcje te charakteryzują się względną stabilnością leksykalną i morfologiczno-składniową oraz tzw. idiomatycznością na płaszczyźnie semantycznej. Oznacza to, że znaczenie całkowite tych wyrażen nie wynika z sumy znaczeń poszczególnych elementów (por. Burger 2003, 11–15; Fleischer 1997, 68). Wychoǳę z założenia, że stabilności frazeologicznej nie należy traktować jako kryterium absolutnego. Bardzo trafnie ujęła to G. Gréciano: „Polileksykalność to wezwanie do fragmentacji, stabilność do zmienności, a idiomatyczność do dosłowności” (Gréciano 1987, 196; tłum. H.S.).

W naturze frazeologizmów zawarte jest wezwanie (a może wyzwanie) do łamania frazy, przekształcania utartych zwrotów i sformułowań. Przejawem takiej kreatywności językowej i zabawy słowem są modyfikacje frazeologizmów².

¹ W niniejszym artykule posługuję się nomenklaturą i typologią rozpowszechnioną w literaturze germanistycznej. W opracowaniach polonistycznych jako termin nadrzędny funkcjonuje określenie *innowacja*. S. Bąba wyróżnia *innowacje uzupełniające, modyfikujące* oraz *rozszerzające* (szerzej w: Bąba 1986, 22–31; Bąba 1989, 46–66).

² Przejawem względnej stabilności frazeologizmów jest również funkcjonowanie tzw. wariantów frazeologicznych. Warianty są to utarte i konwencjonalne odmiany frazeologizmów ujęte w słownikach danego języka. Mają jednakowe lub zbliżone znaczenia oraz wykazują podobieństwa formalne – dzięki temu można rozpoznać w nich realizacje tego samego związku frazeologicznego (por. Barz 1992, 29). W przypadku wariantów baza frazeologiczna nie istnieje, mówi się jedynie o kowariantach, np.: *den Mund/den Schnabel/das Maul halten* ‘milczeć’. Czasem jednak granica między uznanymi wariantami a tworami okazjonalnymi jest płynna.

Modyfikacje frazeologizmów

Modyfikacje to „wariacje frazeologizmów utworzone na potrzeby tekstu” (Burger 2003, 27; tłum H.S.). Powstają one w wyniku ingerencji w strukturę leksykalną i/lub morfologiczno-składniową tzw. bazy frazeologicznej (*phraseologische Basis*; Barz 1986), czyli formy, w jakiej frazeologizm jest zapisany w leksykonie mentalnym i ujęty w słownikach danego języka. Modyfikacje mają charakter indywidualny i okazjonalny – to takie „muszki-jednodniówki” (por. Ptashnyk 2000, 301). Nie należy rozpatrywać ich w kategorii błędu językowego wynikającego z niezajomości danego frazeologizmu. Modyfikacje to świadome przekształcenia frazeologizmu służące określonej celowi pragmatycznemu (por. Wotjak 1992, 5–7). Zjawisko modyfikacji interpretuje się jako realizację immanentnych właściwości frazeologizmów: przede wszystkim ich potencjału w kreowaniu tekstów oraz potencjału asocjacyjnego.

Granice modyfikacji

Z jednej strony należy przyznać rację Burgerowi, który twierdzi, że „właściwie nie istnieje taki kontekst, w którym modyfikacje frazeologizmów nie byłyby możliwe czy sensowne” (Burger, Buhofer, Sialm 1982, 68; tłum H.S.). Jednak z drugiej strony trzeba wziąć pod uwagę, że to ostatecznie system języka (baza frazeologiczna) określa, w jakiej formie lub też czy w ogóle modyfikacje są dopuszczalne (por. Barz 1986, 322). W procesie przekształcania frazeologizmów nie można kierować się całkowitą dowolnością. Modyfikacje muszą wykazywać pewne zgodności na płaszczyźnie formy i treści ze swoimi wzorami zapisanymi w słownikach i leksykonie mentalnym. Podczas rekonstrukcji frazeologizmu użytkownik języka odwołuje się do określonych stałych elementów – pozostałości bazy frazeologicznej, które funkcjonują jako znaki rozpoznawcze sygnalizujące, jaka konstrukcja leży u podstaw modyfikacji (koncept semantyczny, ramy syntaktyczne). Istnieje więc semantyczna i formalna granica, która zapewnia identyfikację bazy frazeologicznej i prawidłowe odczytanie modyfikacji przez odbiorcę.

Modyfikacje oscylują zatem między oryginalnością a czymś znanym i skonwencjonalizowanym. Mimo różnorodności tego zjawiska można wyróżnić pewne powtarzające się typy modyfikacji.

Typy modyfikacji

W literaturze przedmiotu podaje się następujące typy modyfikacji frazeologizmów (Błachut 2004; Burger, Buhofer, Sialm 1982, 68–104; Laskowski 2003, 161–170; Wotjak 1992):

1. Modyfikacje na płaszczyźnie morfologicznej (użycie rodzajnika, liczby rzeczownika, stopniowanie przymiotnika, tworzenie form zdrobniałych/zgrubiałych, nominalizacja grup czasownikowych);

2. Modyfikacje na płaszczyźnie leksykalnej (substytucja, ekspansja, redukcja, kontaminacja, permutacja, formy mieszane).

W badanym korpusie stwierdziłam następujące formy modyfikacji:

- substytucja (34%);
- ekspansja (33%);
- redukcja (21%);
- formy mieszane (12%).

Substytucja

Substytucja polega na zastąpieniu komponentu frazeologicznego przez inny leksem, który integruje frazeologizm z kontekstem.

(1) *Otto Normalverbraucher* ‘zwykły, przeciętny człowiek’

Und unzählige Kleinanleger, die in Rohstofffonds investieren, in Indexfonds, die die Rohstoffpreise nachbilden, oder in Zertifikate, jene modernen Anlageinstrumente, die es auch Otto Normalanleger erlauben, am großen Rad ein bisschen mitzudrehen (9.06.2008, nr 24, s. 74).

Bazą frazeologiczną jest wyrażenie rzeczownikowe składające się z imienia męskiego *Otto* oraz quasi-nazwiska statystycznego obywatela *Normalverbraucher*. Substytucji podlega wyraz określany wyrazu złożonego: rzeczownik *Verbraucher* ‘konsument’ został zastąpiony rzeczownikiem *Anleger* ‘inwestor’. Widoczne jest tu nawiązanie do kontekstu – artykułu z dziedziny gospodarki poświęconemu spekulacjom na rynku surowców i ich wpływowi na sytuację na giełdzie oraz kondycję poszczególnych grup inwestorów. Jako pomoc w odcyfrowaniu modyfikacji można traktować rzeczownik *Kleinanleger* ‘drobny inwestor’, pojawiający się kilka linijek wcześniej. Modyfikacja doprowadziła do częściowej zmiany znaczenia frazeologizmu: ‘zwykły, przeciętny człowiek’ – ‘zwykły, przeciętny inwestor’.

(2) *jmdn. an die Wand drücken* ‘spychać kogoś na drugi plan, usuwać kogoś w cień’.

Auch die Beharrlichkeit, mit der sie sich immer wieder als ideale Kandidatin für das Schloss Bellevue ins Gespräch brachte, deutet eher auf ein extrem ausgeprägtes Ego denn auf Bescheidenheit hin. Frau Schwan quatscht jeden an die Wand (26.05.2008, nr 22, s. 27).

Czasownik *drücken* ‘ściskać, cisnąć, przyciskać, przygniatać’ zastąpiono czasownikiem *quatschen* ‘gadać, paplać’. *Quatschen* nawiązuje do umiejętności przekonywania i dominowania w dyskusji Gesine Schwan. Wybór czasownika nie był przypadkowy – jest to wyrażenie potoczne. Podkreśla ono nie tyle talenty oratorskie bohaterki artykułu, co przede wszystkim fakt, iż pani Schwan potrafi „zagadać” swoich rozmówców. W wyniku substytucji znaczenie frazeologizmu zostało wzbogacone o treści wynikające z kontekstu.

- (3) *jmdm. Steine in den Weg legen* ‘rzucić komuś kłody pod nogi, utrudniać komuś wykonanie zadania, realizację czegoś’.

In einem Richterspruch über den Einsatz deutscher Soldaten in Awacs - Flugzeugen der Nato legte Karlsruhe der Union Klötze in den Weg (10.05.2008, nr 20, s. 34).

Mamy tu do czynienia z substytucją rzeczownika *Stein* ‘kamień’ rzeczownikiem *Klotz* ‘kloc, kłoda, bal’. W wyniku tego zabiegu nawiązano do kontekstu: Tymi klocami (kłodami, balami) jest orzeczenie trybunału konstytucyjnego w Karlsruhe, ograniczające możliwość udziału niemieckich lotników w operacjach wojskowych NATO. Orzeczenie to zawiera luki – jest niedopracowane, można rzec toporne i nieociosane jak kłody drewna, które utrudniają realizację zadań NATO. Podczas dekodowania frazeologizmu aktualizowane jest jego obrazowe znaczenie dosłowne, natomiast użycie rzeczownika *Klotz* prowadzi do intensyfikacji znaczenia frazeologizmu: kloc (kłoda, bal) to coś większego niż kamień.

Powyższe przykłady to ilustracje tzw. substytucji uwarunkowanej kontekstem (*textgebundene Substitution*; Barz 1986, 323). Znaczenie bazy frazeologicznej jest wzbogacone, a następnie zdominowane przez informacje pochodzące z tekstu. Powoduje to, że modyfikacja jest zrozumiała tylko w określonym kontekście. Elementy nowe są czymś zaskakującym dla czytelnika, ich znaczenie nie ma nic wspólnego ze znaczeniem frazeologizmu. Ich głównym zadaniem jest kontekstualno-tematyczne dopasowanie jednostki frazeologicznej do tekstu oraz zapewnienie jego spójności. Pojawienie się nieoczekiwanego składnika w strukturze frazeologizmu to wyzwanie dla odbiorcy – w procesie odkodowania musi on jednocześnie zaktualizować znaczenie bazy frazeologicznej oraz znaczenie formy zmodyfikowanej. W przytoczonych przykładach substytucji podlegały pojedyncze leksemy. Elementy substytuujące występowały w tej samej pozycji co składniki zastępowane, obydwa leksemy reprezentowały te same części mowy. Rama syntaktyczna frazeologizmów została zachowana – te czynniki ułatwiały rozpoznanie i odczytanie modyfikacji.

Ekspansja

Ekspansja polega na rozszerzeniu składu leksykalnego frazeologizmu o nowy element (nowe elementy). W przeanalizowanym materiale stwierdziłam następujące rodzaje ekspansji:
– **ekspansja za pomocą wyrazu określającego w przypadku wyrazów złożonych**

- (4) *ans Licht kommen* ‘wychodzić na jaw, na światło dzienne’

Bei knapp 700.000 Geburten pro Jahr fällt dieser Schicksalsschlag unter die Wahrscheinlichkeit „sehr selten“. Doch noch seltener kommt der fatale Irrtum überhaupt ans Tageslicht. (9.06.2008, nr 24, s. 44).

Do rzeczownika *Licht* ‘światło’ dołączono wyraz określający *Tag* ‘dzień’. W wyniku tego zabiegu znaczenie frazeologizmu zostało zintensyfikowane. Związane jest to z przynależnością rzeczowników *Licht* i *Tag* do wspólnej domeny asocjacyjnej.

– **ekspansja za pomocą przymiotnika w funkcji przydawki**

(5) *etw. im Griff haben* ‘coś kontrolować, nad czymś panować, ujarzmić coś’

Er lässt sich als heimlicher Kanzler feiern, und seine Linken hat Oskar Lafontaine in eisernem Griff. (19.05.2008, nr 21, s. 22).

Modyfikacja frazeologizmu nawiązuje do treści tekstu: rządów silnej, dosłownie żelaznej (*eisern*) ręki Oskara Lafontaine’a w partii lewicowej. Znaczenie frazeologizmu zostało uzupełnione o informacje, w jaki sposób ktoś nad czymś panuje, ma pod kontrolą.

– **ekspansja za pomocą rzeczownika w dopełniaczu w funkcji przydawki lub rozbudowanej grupy nominalnej w funkcji przydawki**

(6) *gegen den Strom schwimmen* ‘robić coś inaczej niż wszyscy, nie podzielać zdania większości’

Zoellick, früher Handelsbeauftragter der USA und Vizeaußenminister, weiß, dass er irgendwann untergeht, wenn er gegen den Strom der Globalisierung schwimmt. (10.05.2008, nr 20, s. 91).

(7) *die Zeche bezahlen* ‘ponosić negatywne konsekwencje czegoś’

Wer soll die Zeche jahrzehntelanger Misswirtschaft auf Kosten der Natur bezahlen? (19.05.2008, nr 21, s. 134).

W obydwu przypadkach znaczenie frazeologizmów zostało wzbogacone dodatkowymi informacjami współgrającymi z kontekstem. W (6) jest to czytelne nawiązanie do zagrożenia interesów banku światowego przez proces globalizacji. W (7) jest mowa o konsekwencjach funkcjonowania człowieka w ekosystemie (zanieczyszczenie środowiska, wycinanie lasów, przetrzebienie gatunków roślin i zwierząt).

Rozbudowanie składu leksykalnego frazeologizmu prowadzi zazwyczaj do wzbogacenia jego znaczenia nowymi informacjami wynikającymi z kontekstu. Poprzez odniesienie frazeologizmu do określonej sytuacji ogólne znaczenie jednostki ulega konkretyzacji. Nierzadko wiąże się to z jednoczesną aktualizacją znaczenia dosłownego całego frazeologizmu lub przynajmniej komponentu określanego przez nowy składnik. W ten sposób frazeologizm jest integrowany z tekstem. Innym efektem ekspansji może być intensyfikacja znaczenia frazeologizmu.

Redukcja

Redukcja polega na usunięciu składnika lub składników frazeologizmu, w efekcie czego dochodzi do rozbicia struktury syntaktycznej wyrażenia. Pozostałości frazeologizmu muszą jednak zawierać dostateczną ilość leksykalnych lub morfosyntaktycznych informacji umożliwiających rekonstrukcję pierwotnej formy konstrukcji. Zabieg ten nie prowadzi do zmiany znaczenia frazeologizmu.

W przeanalizowanym materiale przypadki redukcji stwierdziłam jedynie w nagłówkach artykułów. Jest to miejsce, w którym najczęściej spotyka się ten typ modyfikacji – co

dodaje dynamiki i ekspresji sformułowaniu. Redukcję stosuje się przede wszystkim, aby zwrócić uwagę czytelnika, kiedy pobieżnie przegląda gazetę czy czasopismo. Ukryte w tytule zredukowane frazeologizmy stanowią pewnego rodzaju semantyczną zagadkę i zapraszają do lektury całego tekstu. Zauważyłam też następującą prawidłowość: jeśli w tytule występował frazeologizm w postaci zredukowanej, to w tekście pojawiała się jego pełna forma – zabieg ten stymuluje proces rekonstrukcji bazy frazeologicznej. W badanym korpusie redukcji podlegały przede wszystkim komponenty werbalne – działa tutaj zasada ekonomii języka. Dowodem są przykłady (8), (9), (10), w (9) usunięta została odmienna forma czasownika posiłkowego złożonego czasu przeszłego Perfekt. W (9) dodatkowo zredukowano komponent uzupełniany przez kontekst (dopełnienie w celowniku).

(8) *den Hut in den Ring werfen* ‘zgłaszać swoją kandydaturę’.

Hut in den Ring (16.06.2008, nr 25, s. 19).

(9) *jmdm. einen Bärendienst erweisen* ‘wyświadczyć komuś niedźwiedzią przysługę, robić coś dla kogoś w dobrej wierze, co zamiast przysłużyć się tej osobie, okazuje się przeszkodą’.

Einen Bärendienst erwiesen (16.06.2008, nr 25, s. 12).

(10) *irgendwo herrscht dicke Luft* ‘gdzieś panuje napięta atmosfera’.

Lufthansa: Dicke Luft im Kontrollzentrum (10.05.2008, nr 20, s. 82).

Gra słów *Luft* ‘powietrze’ i *Lufthansa* (nazwa niemieckich linii lotniczych) prowadzi do aktualizacji znaczenia dosłownego komponentu *Luft*.

Formy mieszane

W przypadku form mieszanych możliwości kombinacji są zasadniczo nieograniczone. Trudno zauważyć dominującą tendencję czy wzór. Wyekscerpowane przykłady nie mają charakteru reprezentatywnego:

– **substytucja + ekspansja + redukcja**

(11) *jmdm. das Blaue vom Himmel herunterversprechen* ‘obiecować komuś gwiazdkę z nieba, obiecywać coś niemożliwego do spełnienia’.

Der redselige Möchtegern-Koch Wilmenrod erinnert den Schauspieler Liefers an einen wie der Schriftsteller Karl May, der das Blaue in das Grau des deutschen Alltags vom Himmel herunterplauderte. (10.05.2008, nr 20, s. 182).

Substytucja dotyczy czasowników *versprechen* ‘obiecować’ i *plaudern* ‘rozmawiać, gawędzić’. Nowy czasownik nawiązuje do kontekstu: jest nim artykuł poświęcony znanemu kucharzowi-gawędziarzowi prowadzącemu w telewizji program kulinarny. Struktura frazeologizmu rozszerzona została o rozbudowane wyrażenie przyimkowe (ekspansja). Warta podkreślenia jest gra słów oparta na przeciwieństwie kolorów: błękitu – kojarzonego z niebem i marzeniami – oraz szarości – łączonej ze zwyczajnością dnia codziennego. Na-

stępuje tutaj aktualizacja płaszczyzny znaczenia dosłownego frazeologizmu. Redukcji uległ element uzupełniany w kontekście (dopełnienie w celowniku).

– redukcja + podwójna ekspansja

(12) *mit Windmühlen kämpfen* ‘walczyć z wiatrakami, walczyć z czymś wyimaginowanym, nierealnym, walczyć bez szansy na powodzenie’.

Das ist ein Schlüsselsatz, Köhler ist in seinen vier Amtsjahren eine Art Ritter gegen das System geworden, ein Don Quijote im Sturm auf die bösen Windmühlen der Politik. (19.05.2008, nr 21, s. 26).

W tym przypadku mamy do czynienia z redukcją większości składników frazeologizmu (przyimka *mit* ‘z’ i czasownika *kämpfen* ‘walczyć’). Pozostał jedynie komponent *Windmühlen* ‘wiatraki’. Elementem ułatwiającym właściwą interpretację, czyli odtworzenie frazeologizmu, jest informacja zawarta w tekście: nazwisko błędnego rycerza Don Kichota. Rzeczownik *Windmühlen* został uzupełniony dwoma przydawkami (ekspansja): przymiotnikiem *böse* ‘zły’ oraz rzeczownikiem *Politik* ‘polityka’ w dopełniaczu – stanowią one nawiązanie do kontekstu.

Głównym założeniem niniejszego artykułu była leksykalno-semantyczna i syntaktyczno-strukturalna zmienność frazeologizmów. Cecha ta została zilustrowana na przykładzie frazeologizmów zmodyfikowanych pochodzących z tygodnika „Der Spiegel”. Modyfikacje stosowane w tekstach użytkowych pełnią różnorakie funkcje: zapewniają spójność tekstu, poprzez konkretyzację ogólnego znaczenia frazeologizmu wypełniają luki semantyczne, dają możliwość zastąpienia spowszedniałych sformułowań wyrażeniami niepowtarzalnymi i oryginalnymi – ich użycie w tekście wzmacnia ekspresję i siłę przekazu oraz zwraca uwagę odbiorcy. A także, a może przede wszystkim, modyfikacje frazeologizmów stanowią źródło radości z zabawy słowem.

Stosując modyfikacje, trzeba pamiętać o ograniczeniach związanych z ich użyciem. Szczególnie ważne jest to w przypadku tekstów prasowych, których odbiorcy to zazwyczaj „Otto Normalleser” – przeciętni czytelnicy o przeciętnym wykształceniu i przeciętnej znajomości frazeologii. Aby dotrzeć do jak największej ilości odbiorców, należy wprowadzać niewielkie zmiany w strukturze konstrukcji językowych. Ta dbałość o formułowanie tekstów zrozumiałych dla czytelnika była zauważalna w przeanalizowanym przeze mnie materiale. Modyfikacje frazeologizmów dozowane były z umiarem. Stosowano najbardziej rozpowszechnione, najbardziej rzucające się w oczy i tym samym najłatwiejsze do odkodowania typy modyfikacji.

Wykaz źródeł

„Der Spiegel”

10.05.2008, nr 20, s. 34, 82, 91, 182.

19.05.2008, nr 21, s. 22, 26, 134.

26.05.2008, nr 22, s. 27.

9.06.2008, nr 24, s. 44, 74.

16.06.2008, nr 25, s. 12, 19.

Bibliografia

- Barz I., 1986, *Probleme der phraseologischen Modifikation*, „Deutsch als Fremdsprache“ 6, s. 321–326.
- Barz I., 1992, *Phraseologische Varianten: Begriff und Probleme*, [w:] *Deutsche Phraseologie in Sprachsystem und Sprachverwendung*, red. C. Földes, Wien, s. 25–47.
- Bąba S., 1986, *Twardy orzech do zgryzienia, czyli o poprawności frazeologicznej*, Poznań.
- Bąba S., 1989, *Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny*, Poznań.
- Błachut E., 2004, *Typen von Modifikationen formelhafter Wendungen*, [w:] *Thesaurus polyglottus et flores quadrilingues. Festschrift für Stanisław Prędota zum 60. Geburtstag*, red. S. Kiedroń, A. Kowalska-Szubert, Wrocław, s. 31–44.
- Burger H., 2003, *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*, Berlin.
- Burger H., Buhofer A., Sialm A., 1982, *Handbuch der Phraseologie*, Berlin-New York.
- Fleischer W., 1997, *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*, Tübingen.
- Gréciano G., 1987, *Idiom und sprachspielerische Textkonstitution*, [w:] *Beiträge zur allgemeinen und germanischen Phraseologieforschung*, pod red. J. Korhonen, Oulu, s. 193–206.
- Laskowski M., 2003, *Semantische und pragmatische Aspekte der deutschen und polnischen Phraseologie*, Zielona Góra.
- Pociask J., 2007, *Zum Status der reduzierten idiomatischen Einheit in der Schlagzeile*, [w:] *Fundamenta linguisticae. Linguistische Treffen in Wrocław vol 1*, red. I. Bartoszewicz, J. Szczęk, A. Tworek, Wrocław-Dresden, s. 453–462.
- Ptashnyk S., 2000, *Zum Begriff der phraseologischen Modifikationen*, „Kwartalnik Neofilologiczny“ XLVII, z. 3, s. 301–309.
- Ptashnyk S., 2001, *Phraseologische Substitution und ihre Funktion im Text*, [w:] „Wirken des Wort. Deutsche Sprache und Literatur in Forschung und Lehre“ 3, s. 435–454.
- Wotjak B., 1992, *Verbale Phraseolexeme in System und Text*, Tübingen.

Modifications of idiomatic expressions in German press

Summary

The above article is devoted to the modification of idiomatic expressions as a deliberate interference in lexical or/and morphological-syntactic structure of idioms. The article presents most frequently used types of modifications, namely substitution, expansion, reduction and mixed types on the basis of examples taken from “Der Spiegel” weekly. The phenomenon is perceived as a manifestation of linguistic creativity aimed at attaining a specific goal, for example, providing coherence of a piece of text, filling semantic gaps, raising the text’s expressivity as well as attracting the attention of its readers or provoking a comic effect.